

AKTUAR MOLIYA VA BUXGALTERIYA HISOBI ILMIY JURNALI

Vol. 5 Issue 08 | pp. 6-14 | ISSN: 2181-1865

Available online <https://finance.tsue.uz/index.php/afa>

YASHIRIN IQTISODIYOTNI O'LGHASH AMALIYOTI USULLARI NAZARIY ASOSLARI

G'ayrat Jo'raevich Izzayev

mustaqil tadqiqotchi, Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti

E-mail: izzayev.g.j@mail.ru

Annotatsiya: Ushbu maqolada "yashirin iqtisodiyot" mazmuni, turlari, mexanizmlari, tarmoqlari va uni quritish sohalari yoritilgan. Yashirin iqtisodiyotni o'lchashning asosiy muammolari va ushbu muammolarni bartaraf etish yo'llari keltirilgan. Shuningdek, yashirin iqtisodiyotni o'lchash usullarini takomillashtirish bo'yicha ilmiy taklif va amaliy tavsiyalar berilgan.

Kalit so'zlar: "yashirin iqtisodiyot", balans usuli, maxsus ko'rsatkichlar usuli, nomuvofiqliklar usuli, bilvosita usullar, yumshoq modellashirish usuli, tarkibiy usul, aralash usul, to'g'ridan-to'g'ri usullar.

Аннотация: В данной статье освещены понятия "теневая экономика", виды, механизмы, отрасли и сферы его осуществления. Приведены основные проблемы измерения теневой экономики и пути устранения этих проблем. А также даны научные предложения и практические рекомендации по усовершенствованию методов измерений теневой экономики.

Ключевые слова: "теневая экономика", балансовый метод, метод специфических индикаторов, метод расхождений, косвенные методы, метод мягкого моделирования, структурный метод, смешанный метод, прямые методы.

Abstract: This article covers the concepts of "Shadow Economy", types, mechanisms, branches and spheres of its implementation. The main problems on the calculation of the share of the shadow economy as a part of GDP and ways to eliminate these problems are given. As well as scientific proposals and practical recommendations on improving the methods of computing the shadow economy as part of GDP.

Key words: "hidden economy", balance method, method of special indicators, method of inconsistencies, indirect methods, method of soft modeling, structural method, mixed method, direct methods.

1. Kirish

Hozirgi vaqtda yashirin iqtisodiy faoliyatni baholash muammosi MDH mamlakatlarida, shu jumladan, O'zbekistonda ham dolzarbdir. Bu qator omillar kombinatsiyasi bilan belgilanadi.

Birinchidan, bozor munosabatlari o'tish sharoitida yashirin iqtisodiyotning ulushi keskin o'sib bormoqda. Bunga inflyatsiya, tovar ayirboshlash jarayoniga yer va ishlab chiqarish vositalarini kiritishdan katta foyda olish imkoniyati, xususiyl sektorning kengaytirish, mahsulotlarni ushlab qolish va daromadlarni kamaytirish orqali soliq

to'lashdan bo'yin tovlashni kengaytirish, bozor munosabatlarini tartibga solishni zaif me'yoriy-huquqiy qo'llab-quvvatlash, tovar ayirboshlash hajmining o'sishi yordam beradi, daromadlarni farqlash va jinoiy vaziyatning yomonlashishi.

Ikkinchidan, O'zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo'mitasi tomonidan yashirin xo'jalik faoliyatini baholash natijalarini o'lchashda qo'llaniladigan metodologiya ushbu metodologiyani takomillashtirishni talab qiladi.

Uchinchidan, axborot manbalari bizga "yashirin iqtisodiyot" ko'rsatkichlarini hisobga olishga imkon bermaydi.

Yashirin iqtisodiyotning namoyon bo'lish shakllarining shakllanishi va faoliyatining nazariy asoslari va xususiyatlarini o'rganish zarurati va shu asosda uning ko'lamini baholash usullarini takomillashtirish milliy iqtisodiyot rivojlanishining hozirgi bosqichida yashirin iqtisodiyotga qarshi kurashish bo'yicha ilmiy asoslangan chora-tadbirlarni o'z vaqtida ishlab chiqishga imkon beradi. Yashirin iqtisodiyotni o'rganishning dolzarbligi, shuningdek, mamlakatning barqaror ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish holatini va uning xavfsizligini ta'minlash zarurati bilan bog'liq.

Shubhasiz, faqat ilmiy asoslangan iqtisodiy, siyosiy, huquqiy va ma'muriy chora-tadbirlarning muvozanatli to'plami orqali yashirin aylanmani kamaytirish va yashirin iqtisodiy faoliyatga qarshi kurashish uchun zarur choralarni aniqlash mumkin, bu iqtisodiyotni yaxshilash, turmush darajasini oshirish, milliy xavfsizlikni mustahkamlash va aholining hukumatga bo'lgan ishonchini oshirishga yordam beradi.

Yuqoridagilar yashirin iqtisodiyotning nazariy va uslubiy qoidalarini o'rganish va uni o'lchash usullarini bozor va iqtisodiy rivojlanishning davlat regulyatorlari nisbati orqali takomillashtirishni talab qiladi.

Shu bilan birga, yashirin iqtisodiyot konsepsiyasining ko'p qirraliligi, ayniqsa o'tish davrida, ushbu muammoni o'rganishda turli xil bilim sohalaridagi ko'plab mutaxassislarning birgalikdagi sa'y-harakatlarini talab qiladi. Ushbu hodisani har tomonlama, kompleks va tizimli tahlil qilishgina uni kamaytirishning ishonchli usullarini ishlab chiqishga imkon beradi. Zamonaviy sharoitda faqat yashirin iqtisodiyotni o'rganish va ko'lamini qisqartirish asosida milliy iqtisodiyotning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishiga hissa qo'shish mumkin.

2. Mavzuga oid adabiyotlar sharhi

Yashirin iqtisodiyot muammolari chet elda asrimizning 30-yillaridan boshlab o'rganilib kelinmoqda, ammo 70-yillarga qadar iqtisodchilar ularga yetarlicha e'tibor bermadilar. Ushbu sohadagi birinchi jiddiy ishlardan biri amerikalik olim P.Gutmanning 1977 yilda nashr etilgan "Yashirin iqtisodiyot" maqolasi bo'lib, unda hisobga olinmagan iqtisodiy faoliyatni e'tiborsiz qoldirmaslik kerakligi aniq aytilgan [1.41-b.].

1991 yilda Jenevada yashirin norasmiy iqtisodiyotga bag'ishlangan Yevropa statistlarining konferensiyasi bo'lib o'tdi. Uning materiallari asosida bozor iqtisodiyoti tizimiga ega mamlakatlarda yashirin iqtisodiyot statistikasi bo'yicha maxsus qo'llanma nashr etildi. Norasmiy sektorni baholash va monitoring qilish bo'yicha konferensiyalar va seminarlar (1992,1993), xususan, MDH mamlakatlari uchun muntazam ravishda o'tkaziladi. BMTning Yevropa Iqtisodiy Kengashi (Eurostat) va Iqtisodiy Hamkorlik va Rivojlanish Tashkiloti (OESR)ning milliy hisoblar bo'yicha qo'shma yig'ilishida (Jeneva, 1996 yil may) kun tartibidagi masalalardan biri yashirin iqtisodiyotni baholash edi.

Yevrostatda yashirin iqtisodiyot bo'yicha maxsus ishchi guruh tashkil etildi. Biroq, yashirin iqtisodiyotni talqin qilishda jinoiy tendensiyalar ustunlik qiladi va uni baholashning statistik metodologiyasi umuman ko'rib chiqilmaydi yoki yetarli darajada ko'rib chiqilmaydi [2.56-b.].

Iqtisodiyotning yashirin va norasmiy tarmoqlarini baholash metodologiyasi va hajmlari muammolari O.Stepichev, M.Tarasov, L.Timofeev, V.Krivorotov, A.Kalin, N.Yeriyashvili, R.Kagan, V.Tokman, D.Marcouiller, L.Young va boshqa ko'plab mualliflar asarlarida o'z aksini topgan.

Milliy olimlar orasida A.Rasulev, A.Isaxodjaev, A.Ishmuxamedov, Sh.Shadmanov, T.Juraev va boshqa olimlar yashirin iqtisodiyotning turli jihatlarini tadqiqi bilan shug'ullanishgan.

Biroq, aksariyat hollarda bu ishlar umumiy iqtisodiy xarakterga ega edi. Olimlarning ushbu sohani rivojlantirishga qo'shgan hissasi va ular olgan ilmiy, uslubiy va amaliy natijalarni qadrlab, shuni ta'kidlash kerakki, hozirgi vaqtda mamlakatimizda yashirin iqtisodiyot ulushini kamaytirish konsepsiyasining iqtisodiy mazmuni, holati va rivojlanish darajasi zamonaviy xalqaro talablarga to'liq javob bermaydi.

3. Tadqiqot metodologiyasi

Tadqiqotning nazariy va uslubiy asosini xorijiy olimlar va mutaxassislarning yashirin iqtisodiyotning kelib chiqishi va shakllanishiga oid fundamental nazariya va farazlari tashkil etadi. Tadqiqot davomida dialektik, ilmiy abstraksiya, tizimli tahlil, statistik guruhlash, monografik kuzatish va taqqoslash kabi usullardan foydalanilgan.

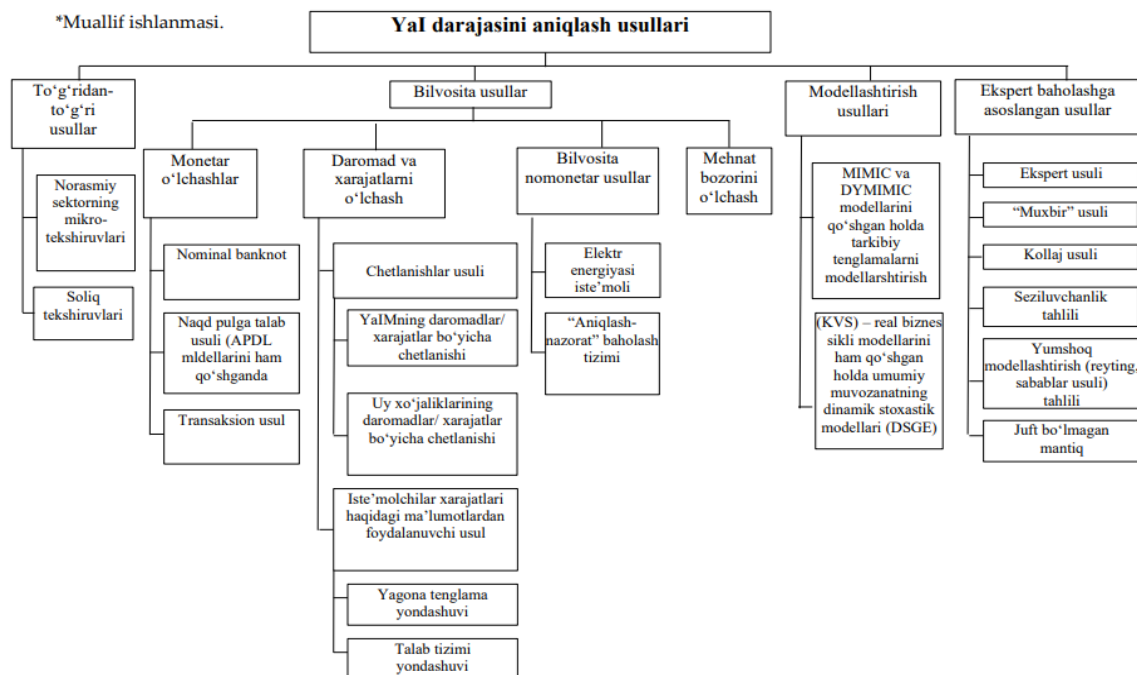
4. Tahlil va natijalar

Yashirin iqtisodiyot zamonaviy jamiyatning majburiy atributidir. Hokimiyat tomonidan ro'yxatdan o'tgan yoki taqiqlangan iqtisodiy faoliyatning ayrim turlari dunyoning barcha mamlakatlarida amalga oshiriladi. Yashirin iqtisodiyot sektori rivojlanayotgan mamlakatlarga qaraganda kichikroq darajada bo'lsa ham, dunyoning eng iqtisodiy rivojlangan mamlakatlari iqtisodiyotida ham aniqlangan: Shveysariya va AQShda u YaIMning 8,5% ni tashkil qiladi, Gruziyada esa uning ulushi YaIMning 65,8% igacha yetadi. Bugungi kunda yashirin iqtisodiyot sektorida global miqyosda har yili kamida 8 trln. dollar qo'shimcha qiymat yaratiladi, korxonalarning buxgalteriya hisobotlariga va alohida davlatlar va xalqaro tashkilotlarning rasmiy statistikasiga kiritilmasdan kelmoqda [3.16-b.]. Yashirin iqtisodiyot kabi hodisaning mavjudligi mamlakatdagi iqtisodiy jarayonlarning rivojlanishiga salbiy ta'sir qiladi, biznes va investitsiya faolligini pasaytiradi, davlat budjetining daromad bazasini kamaytiradi, jinoyatchilik va korrupsiya uchun qulay sharoit yaratadi.

Olimlar orasida yashirin iqtisodiyotning sabablarini o'rganish va ko'lamini o'lchashga katta qiziqish mavjud. Bugungi kunga kelib, iqtisodiy fan yashirin iqtisodiyot hajmini o'lchashning ko'plab usullarini ishlab chiqdi. Bu usullarning barchasini bir nechta kichik guruhlarini o'z ichiga olgan to'rtta asosiy guruhga birlashtirish mumkin. Ushbu guruhlar yashirin iqtisodiyot ko'lamini baholash uchun turli xil ilmiy yondashuvlardan foydalanadilar.

Yashirin iqtisodiyot hajmini o'lchash usullarining tasnifi 1-rasmda keltirilgan.

1-rasm. Yashirin iqtisodiyot darajasini aniqlash usul (uslub)larining tasniflanishi*

Yashirin iqtisodiyot ko'lamini o'lchash usullari quyidagilardan iborat:

1. *To'g'ridan-to'g'ri usullar* to'g'ridan-to'g'ri manbalar - kuzatishlar, so'rovlar, rasmiy organlar (masalan, soliq organlari)ning tekshiruvlari)dan olingan ma'lumotlardan foydalanadi. Xufyona faoliyatning yashirin tabiati ushbu yondashuvni qo'llashni qiyinlashtiradi va bunda taxmin qilish xatosi ehtimoli katta. Ushbu usullarni qo'llash natijalari H.Lubell, P.Smith, C.Williams, E.Feige asarlarida e'lon qilingan[4-7].

2. *Bilvosita usullar* alohida surrogat o'zgaruvchilarni – yashirin iqtisodiy faoliyatning ayrim jihatlarini aks ettiruvchi ko'rsatkichlarni baholashga asoslangan.

Masalan, banknotalar nominalini o'lchashga asoslangan monetar usuli muomaladagi yirik nominaldagi banknotalar hajmi norasmiy iqtisodiy faoliyat darajasidan dalolat beradi va yirik nominaldagi banknotalar hajmining har qanday o'sishi norasmiy iqtisodiyotning o'sishini ko'rsatadi.

Bilvosita usullar birmuncha keng tarqalgandir. Bularga rasmiy statistika, vazirliklar, idoralar va maxsus xizmatlarni tahlil qilishiga asoslangan usullar kiradi. Bilvosita usullar guruhi - monetar, balans, resurs, ekspert va boshqalardan iborat.

Har bir usul muayyan sharoitlarda va jamoatchilik bilan munosabatlarning muayyan sohalarida qo'llaniladi. Tadqiqot mavzusiga qarab barcha tadqiqot usullari turli fanlarda faol qo'llaniladi.

3. *Modellashtirish usullari* u yoki bu tarzda yashirin iqtisodiyot bilan bog'liq hodisalarni tavsiflovchi ma'lumotlar majmuasi asosida iqtisodiy jarayonlarning rivojlanishini simulyatsiya qilishga va o'rganilayotgan ko'rsatkichlarning qiymatini olishga qodir bo'lgan matematik modellarni qurishga asoslangan. Agar yashirin iqtisodiyotning hajmini aniq hisoblashning iloji bo'lmasa (shuning uchun u yashirin bo'lgani uchun uni yashirin iqtisodiyot deb atashadi), unda uning hajmini muomaladagi naqd pul ulushi, ish bilan band aholining ulushi, aholi jon boshiga YaIM kabi ko'rsatkichlarning dinamikasi va ular o'rtasida aniqlangan funksional munosabatlar

asosida tahminan hisoblash mumkin. Ushbu iqtisodiy ko'rsatkichlarning yashirin iqtisodiyot hajmi bilan funksional aloqasi matematik modelni tashkil etuvchi tenglamalar tizimi bilan tavsiflanadi. Yashirin iqtisodiyotda aniq bo'lmagan mantiq algoritmgiga asoslangan qarorlar qabul qilish MIMIC model, DYMIMIC model va boshqalar asosida amalga oshiriladi.

Yashirin iqtisodiyot ko'lamini aniqlashga oid modellar mualliflari qatoriga F.Schneider, A.Buehn, C.Montenegro, C.Quintano, P.Mazzocchi, F.Savasan, R.Orsi, D.Raggi, F.Turino, P.Gomis-Porqueras, A. Peralta-Alva, C.Waller, S.Birinci, C.Elginlarni kiritish mumkin [8-13].

Yashirin iqtisodiyotni baholash uchun iqtisodiy jarayonlarning rivojlanishini taqlid qila oladigan *turli xil modellar* qo'llaniladi. Yashirin jarayonlar bilan bog'liq hodisalarni tavsiflovchi ma'lumotlar qatorini tahlil qilish asosida o'rganilayotgan ko'rsatkichlarning qiymatlari hisoblanadi. Iqtisodiy ko'rsatkichlar va yashirin iqtisodiyot hajmi o'rtasidagi funksional bog'liqlik matematik modelni tashkil etuvchi tenglamalar tizimi bilan tavsiflanadi. Fanda eng tan olingan model - "bir nechta ko'rsatkichlar – bir nechta sabablar" (MIMIC model) bo'lib, ushbu model dunyoning ko'plab mamlakatlarida yashirin iqtisodiyotni baholash uchun faol ishlatilgan. Ushbu usullarni ishlab chiqqan va qo'llagan mualliflar orasida M.Higgins, D.Bhattacharyya, R.Dell'Anno, F.Halicioglu, E.Feige, P.Lyssiottou, P.Pashardes, T.Stengos, J.Feinstein, M.Calzaroni, B.Nastav, S.Bojnec, A.Davidescu, Yu.Pichuginalarni ta'kidlash lozim [14-23].

Yashirin iqtisodiyot va davlat tomonidan tartibga solish tabiati, shu jumladan korrupsiya o'rtasidagi munosabatlarni mamlakatlararo baholash uchun ko'pincha DYMIMIC usulda (dinamik ko'plikdagi ko'rsatkichlar va ko'plikdagi omillar - dinamik ko'p ko'rsatkichlar, ko'p omillar - dynamic multiple-indicators, multiple-causes) qo'llaniladi. Yashirin iqtisodiyot o'rganilmagan (yashirin) o'zgaruvchi sifatida qaraladi va uni o'lchash uchun pul massasi, soliq axloqi darajasi va mehnat ta'minotini aks ettiruvchi ko'p o'lchovli monetar va nomonetar ko'rsatkichlardan foydalaniladi (F.Schneider, 2005).

DYMIMIC modeli ikki qismdan iborat: tarkibiy muvozanat modeli va taxminiy (o'lchov) modeli. Tarkibiy muvozanat yashirin o'zgaruvchining omillarga chiziqli regressiya bog'liqligini ifodalaydi. O'lchov modeli chiziqli regressiya tenglamasi sifatida qurilgan, bu yerda ishlash xususiyatlari yashirin o'zgaruvchiga bog'liq. Ushbu usulni amalga oshirish uchun uch bosqichli algoritm qo'llaniladi: 1) yashirin o'zgaruvchi sifatida yashirin iqtisodiyotni modellashtirish; 2) tarkibiy modeldagi yashirin o'zgaruvchi va uning omillari o'rtasidagi munosabatlarni statistik tahlil qilish; 3) yashirin o'zgaruvchini va uning ko'rsatkichlarini o'lchov modelida birlashtirish.

4. *Ekspert baholash usullari* yashirin iqtisodiyot hajmini baholashga soha mutaxassislari va ekspertlarni jalb qilishni talab qiladi. Ushbu guruh usullariga mutaxassislar bilan to'g'ridan-to'g'ri suhbatlashish usullari va mavjud nashrlarni talqin qilish usullari (masalan, "jurnalistik" usul) kiradi. Yashirin iqtisodiyotni ekspert baholash usullaridan foydalangan holda o'rganish D.EGiles, R.Draeseke, C.Ene, N.Hurduc, K.Maršić, D.Oreški nashrlarida keltirilgan [24-26].

Ushbu tadqiqotda biz hozirgi kunga qadar iqtisodiy fan tomonidan ishlab chiqilgan yashirin iqtisodiyot hajmini o'lchashning barcha usullarini ochib berishni o'z oldimizga maqsad qilib qo'ymadik. Shuning uchun biz ushbu usullarning ba'zilariga oid lavha

misollar keltirish bilan cheklandik. Biz uchun ushbu hodisani o'lchashning umumiy yondashuvlarini aniqlash va mamlakat mintaqalariga nisbatan ko'rib chiqilgan usullarni qo'llash imkoniyatini aniqlash muhimroqdir. Ta'kidlash joizki, mintaqaviy darajada yashirin iqtisodiyotni baholash bo'yicha tadqiqotlar ushbu hodisani milliy miqyosda o'rganishga qaraganda ancha kam uchraydi. Bundan tashqari, milliy darajada qo'llanilgan ilgari muhokama qilingan usullarning hammasi ham hududlarga taalluqli emas.

Yashirin iqtisodiyot munosabatlarini o'rganishning nazariy va uslubiy asoslari tadqiqi asosida yashirin iqtisodiyot tushunchasining mualliflik ta'rifi berildi: *yashirin iqtisodiyot - tadbirkorlik sub'ektlarining qonuniy va noqonuniy hisobga olinmaydigan va nazorat qiluvchi organlar nuqtai-nazaridan tashqarida bo'lgan faoliyatini anglatadi, zamonaviy dunyoda hayotning o'rnatilgan ijtimoiy asoslarini buzish, birinchi navbatda uning yashirin, norasmiy va noqonuniy tabiatida namoyon bo'ladigan foyda olishga qaratilgan.*

Yashirin iqtisodiyot (tor ma'noda) quyidagilarni o'z ichiga oladi: a) qonun bilan taqiqlangan tovarlar va xizmatlarni ishlab chiqarish, almashtirish va ulardan foydalanish bilan bog'liq faoliyat; va b) tovar va xizmatlarni ishlab chiqarish va almashtirish bilan bog'liq faoliyat, qoida tariqasida, qonun bilan ruxsat etilgan, ammo qasddan yashiringan (to'liq yoki ma'lum qismi) soliqlar va amaldagi qoidalarga oid hujjatlari ostida boshqa majburiy to'lovlarni (yoki to'lash ruxsatisiz kamaytirish) yashirish uchun. Yashirin iqtisodiyot xo'jalik yurituvchi sub'ektlar o'rtasida ko'pincha shaxsiy munosabatlar va ular o'rtasidagi to'g'ridan-to'g'ri aloqalarga asoslangan va iqtisodiy munosabatlarni tashkil etishning rasmiy belgilangan tartibini to'ldiradigan norasmiy munosabatlar tizimini yaratishni o'z ichiga oladi.

1991 yilda Jenevada yashirin norasmiy iqtisodiyotga bag'ishlangan Yevropa statistlarining konferensiyasi bo'lib o'tdi. Uning materiallari asosida bozor iqtisodiyoti tizimiga ega mamlakatlarda yashirin iqtisodiyot statistikasi bo'yicha maxsus qo'llanma nashr etildi. Norasmiy sektorni baholash va monitoring qilish bo'yicha konferensiyalar va seminarlar (1992,1993), xususan, MDH mamlakatlari uchun muntazam ravishda o'tkaziladi. BMTning Yevropa Iqtisodiy Kengashi (Eurostat) va Iqtisodiy Hamkorlik va Rivojlanish Tashkiloti (OESR)ning milliy hisoblar bo'yicha qo'shma yig'ilishida (Jeneva, 1996 yil may) kun tartibidagi masalalardan biri yashirin iqtisodiyotni baholash edi. Yevrostatda yashirin iqtisodiyot bo'yicha maxsus ishchi guruh tashkil etildi. Biroq, yashirin iqtisodiyotni talqin qilishda jinoiy tendensiyalar ustunlik qiladi va uni baholashning statistik metodologiyasi umuman ko'rib chiqilmaydi yoki yetarli darajada ko'rib chiqilmaydi.

Milliy hisoblar tizimi makroiqtisodiy statistikaning global sohasi sifatida yildan-yilga rivojlanib, murakkablashib bormoqda. BMTning Yevropa Iqtisodiy Kengashi (Eurostat-1993) va boshqa xalqaro tashkilotlar tomonidan tavsiya etilgan milliy hisoblarning (1995 SNA) oldingi versiyalarida "yashirin iqtisodiyot" yuzasidan umumiy tavsiyalar berilmadi va faqat BMTning Milliy hisoblar tizimining 2008 yildagi yangi versiyasi so'zsiz tarzda "yashirin iqtisodiyot" ni ishlab chiqarish chegaralariga kiritishni tavsiya qildi.

Yashirin aylanmani ikki usulda hisoblash mumkin:

1) aholining iste'mol xarajatlari va mahsulot va xizmatlarning rasman tashkil etilgan aylanmasi qiymati o'rtasidagi farq qanday;

2) aholining iste'mol xarajatlari va tovarlar va xizmatlar aylanmasi, shu jumladan

barcha savdo kanallari orqali aylanmasi o'rtasidagi farq sifatida.

Birinchi holda, chakana tovar aylanmasi ko'rsatkichi rasmiy ravishda hisobga olinadi, ikkinchisida – barcha savdo kanallari orqali tovar aylanmasi; birinchi ko'rsatkichga bozorda va jismoniy shaxslardan mahsulot sotib olish to'g'risidagi ma'lumotlar qo'shiladi (ma'lumotni uy xo'jaliklarining namunaviy so'rovlari natijalaridan olish mumkin).

Agar birinchi holda yashirin iqtisodiyotning bahosi shahar bozorlaridagi tovar aylanmasi miqdori bilan ortiqcha baholansa, ikkinchi holda u biroz kam baholanadi va ruxsat etilgan, ammo kam xabar qilingan tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanadigan xususiy shaxslar tomonidan sotish faktlari hisobga olinmaydi. Ikkala holatda ham, hisob-kitoblar amalga oshirilganda, aylanma ma'lumotlari iste'mol xarajatlari bilan taqqoslanadigan shaklga tushiriladi, ya'ni kichik ulgurji savdo, sanoat va texnik tovarlarni sotish va umumiy ovqatlanish aylanmasi miqdoriga kamayadi.

*Monetar usul*dan foydalanish quyidagi taxminlarga asoslanadi:

- a) noqonuniy operatsiyalar asosan naqd pul yordamida amalga oshiriladi;
- b) rasmiy va yashirin iqtisodiyotda pul muomalasi tezligi taxminan bir xil;
- v) pul mablag'lari ulushi daromadlar, soliq tariflari, foiz stavkalarining o'zgarishi natijasida ham, yashirin iqtisodiyotning ishlashi natijasida ham o'zgarib turadi.

Yashirin aylanmani keng rivojlantirish ko'rinishlaridan biri - binolarni ijaraga berish bo'yicha bitimlar ko'lami bo'yicha ularning oldi-sotdi operatsiyalari bo'yicha kuzatilmoqda. Inqirozli korxonalar ko'pincha binolarni ijaraga berishga murojaat qilishadi va hisobvaraقدan mablag olish xavfi tufayli ular uchun qonuniy daromad olish qiyin kechadi, natijada ijarachi ishtirok etishga majbur bo'lgan qo'shimcha yashirin oqimi hosil bo'ladi.

Bir vaqtning o'zida shakllangan ijara munosabatlarining norasmiyligi ushbu sohaning yuqori kriminallashtiruvini (va/yoki korrupsiyasini), ijara masalalarini hal qilishda "uchinchi" tomonlarning ishtirokini va ijarachilar va uy egalari o'rtasidagi nizolarni hal qilishni belgilaydi. Binolarni ijaraga olish zarurati, bir tomondan, kichik biznes uchun, ikkinchi tomondan, iqtisodiyotning jadal rivojlanayotgan tarmoqlari sifatida savdo va xizmat ko'rsatish korxonalari uchun odatiy holdir.

5. Xulosa va takliflar

Xususiy biznesda yashirin faoliyatini kengaytirishga yordam beradigan asosiy omillar quyidagilardir:

- soliqlarni juda yuqori deb hisoblaydigan, ishlab chiqarishni rivojlantirishga to'sqinlik qiladigan biznes rahbarlarining investitsiya resurslarini to'plash uchun soliq bazasini kamaytirish istagi;
- ehtiyoj tufayli hukumat tuzilmalari korrupsiya, shuningdek, juda yuqori jinoiy fon uchun, xususan, biznesni normal o'tkazish uchun "norasmiy" xarajatlarni amalga oshirish uchun;
- korxonada band bo'lganlarning real daromadlarini oshirish istagi;
- ko'p sonli inqirozli korxonalarning mavjudligi va eng muhimi, ular og'ir ahvolda qoladigan va yashirin faoliyatini kengaytirish orqali "moslashadigan" vaqt davomiyligi;
- to'lov intizomining pastligi, arbitraj qarorlari ijrosini amalda qo'llash qiyinligi va mintaqaviy bank tizimlarining ishonchliligi yetarli emasligi tufayli naqd to'lovlarning

tarqalishi;

- inqirozli korxonalardan farovon korxonalarga, birinchi navbatda foydalanilmayotgan binolar ko'rinishidagi resurslar oqimi jarayonlarining past dinamikasi, bu bir vaqtning o'zida shakllangan kelishuvlarning "norasmiyligi" bilan birgalikda binolarni ijaraga olishning keng ko'lamiga olib keladi.

Shunday qilib, O'zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo'mitasi rasmiy iqtisodiyotning "yashirin" qismiga va norasmiy sektordagi huquqiy faoliyatga taalluqli "yashirin iqtisodiyot" ning asosiy parametrlarini O'zbekiston MHT ko'rsatkichlari tizimida yetarli darajada aniq aks ettirishi lozim. Shu bilan birga ta'kidlash joizki, ushbu parametrlarni aniqlash uchun ishlatiladigan usullar, shubhasiz, yanada takomillashtirishga muhtoj. YaIM va boshqa ko'rsatkichlarni hisoblashda ishlab chiqarish faoliyatining noqonuniy turlari hali hisobga olinmagan. "Yashirin iqtisodiyot" parametrlarini aniqlash muammosi bilan bog'liq tashkiliy-uslubiy ishlar O'zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo'mitasi tomonidan MDH statistika qo'mitasi bilan hamkorlikda amalga oshiriladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Yeliseeva I.I., Burova N.V. Научные труды RESEP «Подход к измерению теневого экономики в regionax». – M., 2014. -328s.
2. Metodologicheskie principy otrajeniya v SNS tenevoy ekonomiki i metodicheskie rekomendatsii po raschetu otdelnyx yee pokazateley. – M.: Statisticheskii komitet sodrujestva nezavisimyx gosudarstv (statkomitet SNG), 2019 – 234s.
3. Schneider F., Buehn A., Montenegro C.E. Shadow Economies All over the World: New Estimates for 162 Countries from 2010 to 2019. World Bank, Policy Research Working Paper Series, 2021, no. 5356, pp. 1–54. URL: <http://urlid.ru/af3q>
4. Lubell H. The Informal Economy in the 1980s and 1990s. Development Centre of the Organization of Economic Co-operation and Development, Paris, 1991, 128 p.
5. Smith P.M. Assessing the Size of the Underground Economy: The Statistics Canada Perspective. In: Lippert O., Walker M. (Eds). The Underground Economy: Global Evidence of Its Size and Impact. Vancouver, The Fraser Institute, 1997, pp. 11–36.
6. Williams C.C. Evaluating the Magnitude of the Shadow Economy: A Direct Survey Approach. *Journal of Economic Studies*, 2006, vol. 33, iss. 5, pp. 369–385.
7. Feige E.L. A Re-Examination of the 'Underground Economy' in the United States: A Comment on Tanzi. *IMF Staff Papers*, 1986, vol. 33, no. 4, pp. 768–781. URL: <http://econwpa.repec.org/eps/mac/papers/0501/0501021.pdf>.
8. Schneider F., Buehn A., Montenegro C.E. Shadow Economies All over the World: New Estimates for 162 Countries from 1999 to 2007. World Bank, Policy Research Working Paper Series, 2010, no. 5356, pp. 1–54. URL: <http://urlid.ru/af3q>.
9. Quintano C., Mazzocchi P. The Shadow Economy beyond European Public Governance. *Economic Systems*, 2013, vol. 37, no. 4, pp. 650–670. URL: <http://isiarticles.com/bundles/Article/pre/pdf/47817.pdf>.
10. Schneider F., Savasan F. DYMIMIC Estimates of the Size of Shadow Economies of Turkey and of Her Neighboring Countries. *International Research Journal of Finance and Economics*, 2007, iss. 9, pp. 126–143.

11. Orsi R., Raggi D., Turino F. *Size, Trend, and Policy Implications of the Underground Economy. Review of Economic Dynamics*, 2014, vol. 17, iss. 3, pp. 417–436. URL: <https://ideas.repec.org/a/red/issued/12-217.html>.
12. Gomis-Porqueras P., Peralta-Alva A., Waller C.J. *Quantifying the Shadow Economy: Measurement with Theory. Federal Reserve Bank of St. Louis, Working Paper Series*, 2011, no. 2011-015A, pp. 1–32. URL: <https://research.stlouisfed.org/wp/2011/2011-015.pdf>
13. Birinci S., Elgin C. *Shadow economy over the business cycle: how do formal and informal cycles interact? Unpublished manuscript*, 2013. 24 p.
14. O'Higgins M. *Assessing the Underground Economy in the United Kingdom*. In: Feige E.L. (Ed.). *The Underground Economies: Tax Evasion and Information Distortion*. Cambridge, Cambridge University Press, 1989, pp. 175–195.
15. Bhattacharyya D.K. *An Econometric Method of Estimating the 'Underground Economy'. United Kingdom (1960–1984): Estimates and Tests. Economic Journal*, 1990, vol. 100, no. 402, pp. 703–717.
16. Dell'Anno R., Halicioglu F. *An ARDL Model of Unrecorded and Recorded Economies in Turkey. Journal of Economic Studies*, 2010, vol. 37, iss. 6, pp. 627–646.
17. Feige E.L. *Currency Velocity and Cash Payments in the U.S. Economy: The Currency Enigma. MPRA Paper*, 1989, no. 13807, pp. 1–40.
18. Lyssiotou P., Pashardes P., Stengos T. *Estimates of the Black Economy Based on Consumer Demand Approaches. The Economic Journal*, 2004, vol. 114, iss. 497, pp. 622–640
19. Feinstein J.S. *Approaches for Estimating Noncompliance: Examples from Federal Taxation in the United States. The Economic Journal*, 1999, vol. 109, iss. 456, pp. 360–369.
20. Calzaroni M. *The Exhaustiveness of Production Estimates: New Concepts and Methodologies. Proceedings of the International Conference on Establishment Surveys, Buffalo, USA, 2000*, pp. 1–10. URL: <http://oecd.org/std/na/2464056.pdf>.
21. Nastav B., Bojnec S. *The Shadow Economy in Bosnia and Herzegovina, Croatia, and Slovenia: The labor approach. Eastern European Economics*, 2007, vol. 45, iss. 1, pp. 29–58. URL: <http://urlid.ru/af3w>
22. Draeseke R., Giles D.E.A. *A Fuzzy Logic Approach to Modelling the New Zealand Underground Economy. Mathematics and Computers in Simulation*, 2002, vol. 59, iss. 1-3, pp. 115–123. URL: <http://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0378475401003998>.
23. Ene C.-M., Hurduc N. *A Fuzzy Model to Estimate Romanian Underground Economy. Internal Auditing and Risk Management*, 2010, vol. 2, iss. 18. URL: <http://aimr.univath.ro/archive/atharticles/2010-2/2010-2-2.pdf>
24. Maršić K., Oreški D. *Modelling the Size of Underground Economy in Croatia: Fuzzy Logic Approach. Central European Conference on Information and Intelligent Systems, Varaždin, Croatia, 2014*, pp. 70–77. URL: <http://www.ceciiis.foi.hr/app/public/conferences/1/papers2014/685.pdf>

Copyright: © 2025 by the authors. This work is licensed under a Creative Commons Attribution- 4.0 International License (CC - BY 4.0)

